

“Ulusal Kalkınmacılık”tan “Küreselleşme”ye

M.Kemal Aydın*

Kapitalist birikim modeli, bilindiği gibi, 1910’lu yıllardan başlayarak *İkinci Dünya Savaşı*’nın bitimine kadar uzanan bir *yapısal bunalım süreci* yaşamıştır. Yaklaşık 30 yıl devam eden bu süreç, iki *dünya savaşının* yanısıra, *kapitalizmin büyük bunalımı* olarak isimlendirilen *1929 Bunalımı*’na¹ da tanıklık etmiştir. Bir taraftan uluslararası üretimin ve ticaretin önemli ölçüde daralmasına sebebiyet veren bu bunalım, diğer taraftan da *Batı Avrupa* ile *Kuzey Amerika*’nın sanayileşmiş ülkelerinin gündemine *sürekli ve yaygın bir işsizlik sorunu* taşımıştır [Başkaya 1995: 83].

Bu gelişme, ekonominin kendi kendini düzenleyeceğini ileri süren liberal yaklaşıma (neoklasik teori) olan güvenin sarsılması sonucunu doğurmuştur. Nitekim, yirminci yüzyılın en büyük iktisatçılarından biri olarak kabul edilen *Keynes*, sözkonusu bunalımı etraflıca analiz ettikten sonra, ücretler ile fiyatların esnek olduğu bir ekonomide tam istihdamın kendiliğinden oluşacağını öngören neoklasik teoriye ciddi eleştiriler getirmiştir [Savaş 1997: 640 ve Stewart 1980: 114]:

* Dr. M.K. Aydın, Sakarya Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü’nde araştırma görevlisidir.

¹ *1929 Bunalımı*, New York Borsasında yaklaşık 16 milyon hisse senedinin bir gün içinde (24 Ekim 1929) yüzde 50 ile yüzde 90 arasında değişen oranlarda değer kaybetmesinden kaynaklanan bir *mali kriz* ile başlamıştır. Bankaların, muhtemel bir felâketi önlemek için, önemli boyutlarda hisse senedi alımına girmesine rağmen, bu kriz atlatılamamıştır. Aksine, bu hareketleri, bankaların iflâs etmesine sebep olmuş ve krizi hızlandırıp derinleştirmiştir. Öte yandan, kriz, ABD ile sınırlı kalmamış, Sovyetler Birliği hariç, bütün dünyayı etkisi altına alan genel bir *iktisadi bunalım* dönüşmüştür. Bu bunalım, dünya ekonomisine *durgunluk* biçiminde yansımış; sonuç olarak, işletmeler kapanmaya, üretim hacmi daralmaya ve işsizlik tırmanmaya başlamıştır [Şaylan 1995: 55].

Ücretlerin düşürülmesi, işsizlik (eksik istihdam) sorununu hafifletemez; çünkü, böyle bir tercih toplam (efektif) talebi ve sonuç itibariyle gelir ve istihdam seviyesini daraltacaktır.

Keynes, tam istihdamı sağlamak için, devletin üretim sürecine müdahale etmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ulusal ekonomiyi, neoklasik teorinin aksine, makro seviyede analiz eden *Keynes*, öncelikle ulusal gelirin seviyesini tesbit eden faktörleri ele almış ve bu faktörlerden biri olan *efektif talebi* öne çıkarmıştır [Adalı 1997: 43-44, Stewart 1980: 262 ve Şaylan 1995: 62-66]. *Keynes*'e göre:

İnelastik bir pozisyon almış bulunan toplam arz ile efektif talep arasında bir dengesizlik olması durumunda, efektif talebin, ulusal geliri, tam istihdama karşılık gelecek bir seviyede tutması mümkün olmayacaktır. Nitekim, işsizliğin ve durgunluğun temel sebebi de efektif talebin yetersizliğidir. Efektif talebi canlandırmak ve büyümeyi istikrarlı bir zemine oturtmak için, *devlet*, ekonomiye müdahale etmelidir.

Görülüyor ki, *Keynes*, neoklasik teoriyi (kapitalizm, piyasa mekanizmasını devreye sokarak kendi dengesini kurar ve büyümeyi güvence altına alır) reddetmekte; devletin, para arzı, kredi hacmi ve faiz haddi gibi araçları kullanarak ve altyapı yatırımlarına girilerek durgunluğu kırabileceğini ve ekonomiyi sürekli bir yüksek istihdam ve büyüme düzleminde tutabileceğini ileri sürmektedir.

Keynes'in bu tezinin siyasi süreçlere, özellikle 1950'li ve '60'lı yıllarda etkin bir biçimde yansımaları görmekteyiz. *İkinci Savaş*'tan sonra *marksist olmayan sol*, *keynesian paradigmanın* içerdiği birtakım çözümlenmeleri (devletin iktisadi faaliyetlere müdahale etmesi, önemli sektörlerde kamulaştırmaya gitmesi ve artan oranlı bir vergi sistemi uygulaması gibi) esas alarak *adil*, *eşitlikçi* ve *demokratik* bir toplum düzenine ulaşılabileceğini savunmaya başlamıştır [Şaylan 1995: 63-64].

1. Liberal Paradigmanın Çözülüşü

Keynes'in 1930'lu yıllarda teorik bütünlüğe kavuşturduğu biçimde, devletin ekonomiye müdahale ederek yönlendirmesini öngören anlayış, *İkinci Dünya Savaşı*'nın bitiminden (1945) itibaren pratiğe aktarılmış ve '70'li yılların ikinci yarısına kadar uzanan sürece damgasını vurmuştur. Bu süreç, gerek *merkezdeki* gerekse *çevredeki* ülkelerde, ilhamını *merkez'de keynesian teoriden*, *çevre'de ise kalkınma iktisadından* alan, yoğun ve kapsamlı devlet müdahalelerine tanıklık etmiştir [Kazgan 1995: 42]. Bir başka ifade ile, *devlet/sermaye* veya *siyaset/piyasa* ikilemelerinde ikinci seçenekler (*sermaye* veya *piyasa*) sürekli geri plana itilmiştir. Kapitalist birikim sürecini (piyasa) denetim altında tutan, hatta yönlendiren devlet (siyaset) iktisadi süreçlerden zararlı çıkanları gözetmeye çalışmış; işsizliğe ve *bölüşüm dengesizliğine* savaş açmıştır. Bu tür müdahaleleri mümkün kılan dinamik

ise, izlenmekte olan *ithal ikâmecî sanayileşme modelinden* ötürü, birikim sürecinin daha çok ulusal sınırlar içinde cereyan etmiş olmasıdır [Keyder 1996: 45-46].

Kalkınma İktisadı ve Otoriter Devlet

1950'li ve '60'lı yıllarda, toplumsal sorunların, *iktisadi süreçler* merkeze alınarak açıklandığı gözlenmektedir. Toplumsal sorunların kökeninde sadece *iktisadi* olguların yattığına inanılan o dönemde, *keynesian paradigmanın* sihirli kazanıma damlatılmış neoklasik varsayımlardan türetilen dengeli büyüme modelleri önerdiği için, *kalkınma iktisadı* da, söylem olarak benimsenmektedir [İnsel 1993: 155]. Öte yandan, yirmibeş yıl boyunca (1950-1975), neredeyse kesintisiz olarak [İnsel 1993: 155] ve 1930'lu yıllarda yıldızları parlayan *durgunluk kâhinlerini* mahcup edecek derecede yüksek [Reynolds 1980] bir büyüme performansı ortaya konmuş olması, bu söylemin egemenliğini pekiştirmektedir.

Neoklasik iktisat teorisinin, 1930'lu yıllarda yaşanan *bunalımın* bir sonucu olarak *güvenilirliğini yitirmesi* ve *keynesian paradigmadan* teorik destek alan saldırılara maruz kalması, *kalkınma iktisadını* popüler kılan gelişmelerin başında gelmektedir. İktisat biliminin bir alt disiplini olarak belli bir döneme damgasını vuran *kalkınma iktisadı*, neoklasik iktisat teorisinden mülhem iki temel önermeye dayanmaktadır [Hirschman 1981]:

1. *Çevre* ülkelerin *özgün şartları*, geleneksel (neoklasik) analizin önemli bir bölümünü *uygulanamaz* ve yanıltıcı kılmaktadır: bu önerme neoklasik teorisinin merkezinde yer alan *tek iktisat* yaklaşımının *reddi* olarak yorumlanabilir.
2. *Merkez* ile arasındaki iktisadi ilişki, *çevre'nin* kalkınma sürecini olumlu yönde etkilemektedir: bu önerme ise, neoklasik teorisinin *karşılıklı çıkar* yaklaşımının *kabulüdür*.

Kalkınma iktisadı bağlamında ortaya konan temel hedef, tam anlamıyla *çeşitlendirilmiş modern bir ulusal ekonomi* (hem bütün mal ve hizmetleri üretebilen, hem de yabancı sermaye ile teknolojiye bağımlılığı sınırlı olan bir ekonomi) oluşturmaktır. Bunun için de, üretim kapasitesinin, köktenci bir değişim sürecine tabi tutularak *makine üreten makineleri* (sermaye mallarını) yapabilir hale getirilmesinin gerektiği ileri sürülmektedir [Harris 1995].

Esas itibarıyla 1940'lı yılların sonunda formüle edilen ve '70'li yılların başına kadar egemenliğini sürdüren *kalkınma iktisadı*; sanayileşme olgusunu öne çıkaran, bireyi mutlak anlamda devlete *bağımlı* kılan ve toplumu, *yukarıdan aşağıya* örgütlemeyi ve biçimlendirmeyi öngören [Kahraman 1993: 91-93] özel bir *modernleşme teorisi* ile birlikte ele alınmaktadır. *Ulrich Menzel'e* [1991] göre bu teorilerin her ikisi (*kalkınma iktisadı* ve *modernleşme*) de, *çevre* ülkelerin, daha doğrusu

eski sömürgelerin, *geri kalmışlığını*, bu toplumların içsel faktörlerine gönderme yaparak açıklamaktadır:

Sanayileşmiş toplumları ile mukayese edildiğinde, *geleneksel* olduğu görülen *bilinç ve toplum yapısı*, bu ülkelerin kalkınmasını engelleyen temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bilinç ve toplum yapısı *iktisadi ,siyasi ve zihinsel modernleşmenin*, yani *kalkınmanın* önünü tıkamaktadır

[Menzel 1991].

Çevre ülkelerin *az gelişmişlik sorununu*, bu ülkelerin kendi iç dinamiklerine bağlayan *kalkınma iktisadi*, piyasa ekseninde yürüyen ilişkilerin gelişmesini sağlayacak bazı *düzenlemeler* yapıldığı, yani piyasalara müdahale edildiği takdirde, kalkınmayı engelleyen bu dinamiklerin etkisiz kılınabileceğini ileri sürmektedir. Geleneksel (neoklasik) iktisat teorisinin kesinlikle yasakladığı bu politika (*müdahaleci kamu politikası*), gerek *merkez* gerekse *çevre* ülkelerin yaşamakta olduğu *eksik istihdam* sorunu gerekçe gösterilerek *meşrulaştırılmıştır* [Hirschman 1981].

Kalkınma iktisadi bağlamında önerilen modelin merkezinde, kalkınmayı sağlayacak dinamikleri örgütleyen ve denetim altında tutan *kalkınmacı devlet* ile üretim faaliyetlerini gerçekleştiren *yerli sanayi burjuvazisi* yer almaktadır. Söz konusu model, devletin eline, kapitalist ilişkilerin (piyasanın) gelişmesini mümkün kılacak altyapıyı oluşturması için, bazı iktisadi ve siyasi araçlar (otorite) vermektedir. Sanayi burjuvazisinden ise, gelişen piyasaların ihtiyacını karşılamak için, önce tüketim mallarını, daha sonra da yatırım mallarını üretebilecek biçimde *uzmanlaşması* (ithal ikâmecî sanayileşme) beklenmektedir [Ercan 1997].

Görülüyor ki, *kalkınma iktisadi*, söz konusu sürecin başlaması için, devlet tarafından yapılacak kapsamlı bir müdahalenin mutlaka gerekli olduğunu, temel önerme olarak ortaya koymaktadır. *Kalkınma iktisadının* önde gelen teorisyenlerinden biri olarak kabul edilen *Hirschman*, 1950’li yıllara egemen olan (ve kendisinin de paylaştığı) bu önermeyi şu cümle ile ifade etmektedir:

Sanayileşmenin gecikmesi ve biraz kapsamlı her projenin müteşebbis zihniyetin zayıflığından ötürü akamete uğraması gibi engeller karşısında çaresiz kalan az gelişmiş ülkelerin sanayileşme sürecine girebilmesi, bilinçli, yoğun ve *yönlendirilmiş* bir çaba sonucunda mümkün olacaktır.

[Hirschman’dan aktaran, İnsel 1993: 185].

Devlet müdahalesini merkeze alan bu yaklaşım, kalkınma iktisadının diğer teorisyenleri (örneğin: *Rostow*, *Gershenkron*, *Leibenstein*) tarafından da paylaşılmaktadır. Bu teorisyenlerin hemen hepsi, kalkınmanın temel dinamiği olarak, ulusal gelirin *müteşebbis sınıfa* aktarılmasını sağlayacak *merkeziyetçi, güçlü, otoriter, modernleştirici* ve *akılcı* bir devletin varlığına vurgu yapmaktadır. Gerçekten

de, kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için *iradeci* ve *otoriter* bir ulusdevlete ihtiyaç olduğu kanaati, 1950'li yıllarda, iktisatçıların, üzerinde mutabakat sağladıkları önemli konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hattâ *demokrasiden vazgeçilerek yerine geçici bir diktatörlüğün* kurulmasının, kalkınma sürecinin ilk aşamasında daha yararlı sonuçlar doğuracağı bile söylenmiştir [İnsel 1993: 186 ve Peker 1996].

Daha çok *iktisadi etkinlik* endişesi taşıyan bu yaklaşım, *çevre* ülkelerin milliyetçi yöneticileri tarafından, kendi meşruiyetlerini daha sağlam temeller üzerine oturtmak amacıyla yönelik olarak, gerçek bağlamından kopartılmış ve *siyasi* bir zemin üzerinde içselleştirilmiştir.

Nitekim, *çevre* ülkelerde, *devletin meşruiyet edinme biçimi* ile *kalkınmacı iradesi* arasında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. *İnsel'e* [1991] göre, bu ülkelerde, bir taraftan modernleşmenin temel unsuru olarak, *iktisadi kalkınma* takdim edilirken (kalkınmacı söylem), diğer taraftan da toplumun kendini tanımlayabileceği yegâne referans olarak, *dünyevi güçle donatılmış* ve de *kutsallaştırılmış devlet* ortaya konmuştur (ulusalcı söylem):

Bu bağlamda, başta *din* olmak üzere, diğer bütün referanslar silinmeye çalışılmıştır. Çünkü, *dinin toplumsal oluşum üzerindeki belirleyici gücü* ortadan kaldırılmadıkça, ulusdevletin mutlak egemenliğini ilan etmesinin kolay olmayacağı düşünülmektedir. Kalkınmacı söylem ile ulusalcı söylem, birlikte, iktidarın *maddi* ve *simgesel* temelini oluşturmuştur.

[İnsel 1991].

Bütün bu çözümler, *kalkınma* kavramının iktisadi verimlilik parantezine sıkıştırılmasının sağlıklı sonuçlar vermeyeceğini ortaya koyması bakımından, anlamlıdır. *Lemco'ya* [1988] göre bu kavram, sosyal bilimlerin çerçevesini aşan köklere sahip olduğu için, karmaşık süreçler içermektedir. Nitekim, *çevre* ülkelerin 1945 sonrası dönemde yaşadığı deneyim, siyasi ve toplumsal yapıda köklü dönüşümler olmaksızın, iktisaden gelişmiş bir devlet oluşturmanın hemen hemen imkânsız olduğunu göstermektedir [Lemco 1988 ve Hirschman 1981]. *Palmer'in* [1985] de vurguladığı gibi, *kabile ilişkilerine veya tarımsal ilişkilere dayanarak öne çıkmış elitler* tarafından yönetilen, bürokratik kadroları yetersiz olan ve siyasi istikrarsızlık yaşayan bir ülkede kapsamlı bir kalkınmanın gerçekleştirilmesi pek kolay olmayacaktır.

Refah Devleti: Bölüşüm Sürecine Müdahale

Merkez'in sanayileşmiş ülkelerinde, döneme egemen olan *keynesian paradigma*dan alınan teorik destek ile gündeme getirilen ve ana amacının makroekonomik istikrarı sağlamak olduğu belirtilen *devlet müdahalesi*, kamu harcamaları genişletilerek gerçekleştirilmiştir. Kamu harcamalarının genişletilmesini gerekli kılan bir

diğer gelişme ise, *komünist rejimi* dünyanın diğer bölgelerine taşımayı öngören *politikanın* oluşturduğu *tehdittir*. *Sovyetler Birliği* tarafından izlenmekte olan bu politikanın, kamu harcamaları genişletilerek *refah devleti* (welfare state) anlayışı egemen kılındığı takdirde etkinliğini kaybedeceği düşünülmektedir [Kazgan 1995: 42]. ABD yönetiminin, toplumsal refah seviyesini artırmaya yönelik harcamalarının, toplam harcamaların bir oranı olarak, 1965 yılında sadece yüzde 42.4 seviyesinde iken, 1970 yılında yüzde 47.9 seviyesine, 1972 yılında da yüzde 52.9 seviyesine yükseltilmiş olması [Serter 1994: 38] o dönemde bu anlayışın ne denli benimsenmiş olduğunu ortaya koyan güzel bir örnek olarak karşımızda durmaktadır.

Refah devleti anlayışı, *İkinci Dünya Savaşı*'ndan sonra *merkez* ülkeleri yöneten iktidarlara yeni bir *meşruiyet zemini* oluşturacak biçimde, *burjuvazi*, *proletarya* ve *devlet* arasında varılan bir mutabakatın² sonucu olarak gelişmiştir. Teorik açıklamalarını önemli ölçüde *keynesian çözümler*den alan, uygulamada ise bu çözümlerlerin yanısıra *marksizmden* de kısmen etkilenen bu anlayış, *liberal paradigmayı* (neoklasik iktisat teorisi) reddeden bir zemin üzerinde yükselmektedir. Bu zemini, üretilen mal ve hizmetlerin bölüşülmesi sürecine siyasi otoritenin (devlet) müdahale etmesi olarak tanımlamak mümkündür. Nitekim, bir taraftan savaştan hemen sonra başlayan *yeniden imar sürecinde* yapılan harcamaların ve döneme damgasını vuran *silahlanma yarışının*, diğer taraftan da *refah devleti* anlayışının gerekli kıldığı uygulamaların talep seviyesinde meydana getirdiği artış sayesinde, kapitalizmin karşı karşıya bulunduğu *yapısal kriz* aşılmış, *büyüme* ve buna bağlı olarak kâr hadlerinin yükselmesi sağlanmıştır [Şaylan 1995: 60-68 ve Sönmez 1998:145].

İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması: Batılaşma* [1994] başlığını taşıyan ünlü eserinde *refah devleti* adı altında somutlaştırılan *düzenin*, *merkez* ülkelerdeki *proleter sınıfı* kapitalist sistemle bütünleştirmeyi öngördüğünün altını çizmektedir. *Merkez* ülkelerde *sınıflar* arasında varılan mutabakatın *proletaryaya* yeni mevziler kazandırdığı, yani kapitalist sisteme ciddi maliyetler yüklediği tezine ciddi bir eleştiri getirmeyen *Küçükömer*, bu mutabakatın belirlediği dengeler üzerinde, *devletin*, sınıflardan *bağımsızmış* gibi durduğunu ve *proleter sınıfın* giderek artan taleplerini -ki sistemin yüklenmek zorunda kaldığı maliyet de bu taleplerden kaynaklanmaktadır- *sömürgeleştirilmiş* ülkelerden aktarılan kaynaklar ile karşıladığını ileri sürmektedir. *Küçükömer*'e [1994] göre: *refah devletinin* egemen olduğu dönemde *merkez* ülkelerin sınıfları arasındaki çelişkiler, geçici bir süre için *sömürge* ülkelere ihraç edilmiştir.

Öte yandan, devletin ekonomiye yoğun müdahalesini öngörüyor olmasına rağmen, *keynesian politikaları* esas alan *refah devleti* anlayışı, *merkez* ülkelerdeki

² *Galbraith*, *The Conservative Onslaught, Muhafazakâr Katliam* [1981], başlığını taşıyan çalışmasında, *merkez* ülkelerin 1945 sonrası döneme ilişkin temel iktisat politikası yönelimini *keynesian mutabakat* olarak isimlendirmektedir [aktaran, Dubiel 1998: 103].

burjuva sınıfı tarafından da benimsenmiş ve temel mantığına aykırı olduğu halde, kapitalizmin genişleme dalgasının ideolojisi haline dönüştürülmüştür. *Burjuvazi* ile *proletarya* arasında, sözkonusu *mutabakat* sağlanmış ve bunun sonucu olarak liberalizm gerilemiştir [Adalı 1997: 44]. Bu mutabakatın en belirgin özelliği, reel ücretlere yapılacak artışları, *üretkenlikte* (verimlilik oranı) meydana gelen artışlara bağlamış olmasıdır. Bir başka ifade ile, büyümenin, yani sermaye birikiminin, iç dinamiklere, daha doğrusu *ulusal tabana* dayandırılarak gerçekleştirilmesine karar kılınmıştır [Sönmez 1998: 142].

Kapitalist paradigma, tıpkı *üretim* sürecine olduğu gibi *bölüşüm* sürecine de müdahale edilmemesi gerektiğinin altını çizmektedir: *bölüşüm* (üretilen mal ve hizmetlerin dağıtılması işlemi) de piyasa mekanizmaları tarafından gerçekleştirilmelidir.

Bununla birlikte, ondokuzuncu yüzyılda yaşanan gelişmeler, *bölüşüm* sürecinin piyasanın yönlendiriciliğine ve dolayısıyla insafına terk edilmesinin toplumsal gerilimi artırdığını ortaya koymuştur. Bu *gerçeklik*, *İkinci Savaş* sonrasında dünya yeniden yapılanırken, *sınıflar* (burjuvazi ve proletarya) arasında, yukarıda sözü edilen *mutabakatın* gündeme gelmesine sebebiyet vermiştir. Piyasa mekanizmasının bir kenara bırakılması ve bölüşümün kurallarının siyasi tercihler tarafından belirlenmesi anlamına gelen bu mutabakat, *refah devleti* uygulamalarına klavuzluk etmenin yanı sıra, *demokratikleşme* sürecinin derinleşmesini mümkün kılacak sağlam bir zemin de oluşturmuştur [Şaylan 1995: 83].

Toplumsal refah seviyesini artırmaya yönelik harcamaların genişletilmesini öngören bu uygulamalar, *merkez ülkelerin bölüşüm tablolarını çalışanlar* lehine değiştirmeye başlamıştır. Fakat bu uygulamalar bir taraftan da ortalama kâr hadlerini düşürmekte, verimlilik artışlarını yavaşlatmakta ve sermaye birikim modelini, giderek derinleşecek yeni bir krize sürüklemektedir.

Bir müddet sonra gündeme gelen ve derinlik kazanan *krizin* ise refah devletinin temelini oluşturan *mutabakatı* aşındırmaya başladığını görmekteyiz. *Bireycilik* yeniden önplana çıkmakta, *çalışkan* ve *becerikli* insanların gelirlerinden alınan vergilerin *tembel* ve *işe yaramaz* insanlara aktarılmasının *gayriadil* olduğu ileri sürülmektedir. Bu tavır bir müddet sonra *Thatcher* ve *Reagan* tarafından hükümet politikası haline dönüştürülecektir. Bir başka ifade ile, *refah devleti* uygulamaları, yaşanmakta olan krizin parametrelerinden biri olarak görülecek ve tasfiye edilecektir [Şaylan 1995: 85].

Bununla birlikte, bu noktada bir parantez açılmalı ve bir bütün olarak dünya kapitalizminin, *refah devleti* uygulamalarına rağmen, 1945-70 döneminde yüksek bir büyüme performansı ortaya koyduğu ifade edilmelidir. Nitekim, ortalama büyüme hızı 1950'li ve '60'lı yıllarda, sırası ile, yüzde 4.7 ve 5.8 [Başkaya 1997a: 120] olarak gerçekleşmiştir.

Çevreleme Liberalizmi: Komünizmi Kuşatma Projesi

Sosyalist Blok'un genişlediği ve ulusal kurtuluş savaşlarının klasik (doğrudan) sömürgeciliği tasfiyeye yöneldiği bu dönemde (1945 sonrası), soğuk savaşın iki kutbundan birini temsil eden ABD, *çevreleme liberalizmi* (containment liberalism) denilen bir strateji izlemektedir. Bu stratejiye göre temel amaç, *komünizmin* güçlenmesini ve yayılmasını önlemektir. O halde, nasıl ki, *merkez* ülkelerde, *komünist yayılmanın* önünü kesebilmek için *refah devleti* gündeme getirilmiş ise, *çevre* ülkelerde de, aynı amaca yönelik olarak, '30'lu yıllardan itibaren geliştirilen *kalkınmacı devlet* anlayışına göz yummak ve bu ülkelerden gelebilecek bazı talepleri sineye çekmek gerekmektedir. Bu söylemin, *çevre* ülkelerde uygun bir büyüme performansının sürdürülmesini mümkün kılacak tedbirler alınarak hayata geçirilebileceği düşünülmektedir. Böylelikle, bu ülkelerin *komünist programın* çekiciliğine kapılmaları önlenmiş olacaktır [Başkaya 1997b: 33 ve 1997c].

Bu bağlamda, ABD tarafından, özellikle 1960'lı yıllarda *üçüncü dünya*³ ülkelere yapılan *iktisadi ve askeri yardımların*, *Sovyetler Birliği* merkezli *komünist tehdidin* dünya ölçeğinde kuşatılmasını öngören stratejinin temel unsurlarını oluşturduğunu söylemek mümkündür [Peker 1996]. Milliyetçilik ekseninde yürütülen bağımsızlık mücadelelerinin Sovyetler Birliği tarafından desteklenmesi, ABD yönetiminin *üçüncü dünya ülkeleri* (*çevre* ülkeler) ile daha yoğun bir biçimde ilgilenmesine sebep olmuştur. 1961 yılında *Güney Amerika* ülkelere yönelik olarak *İlerleme İttifakı* (Alliance for Progress) adı altında bir uygulama başlatılmış ve 20 milyar dolarlık bir yardım programı hayata geçirilmiştir. Daha sonra buna benzer yardımlar, *Sovyet tehdidi* bağlamında stratejik önem arzeden diğer bölgeleri de içerecek şekilde yaygınlaştırılmıştır. Sözkonusu yardımların amacı, yeni kurulan ülkelerin *batı yanlısı* hükümetlerinin, vergi ve toprak reformu başta olmak üzere, eğitim ve sağlık alanında bir dizi yatırıma girişmelerini özendirmek olarak belirlenmiştir. Bu sayede hem sözkonusu hükümetlere *meşruiyet zemini* hazırlanacağı, hem de bu ülkelerin *modernleşmesi* ve *batılılaşması* sürecinin hızlandırılacağı düşünülmüştür [Nathan ve Oliver 1981].

Sonuç: Liberal Paradigmanın Çözülüşü

Görülüyor ki, *İkinci Dünya Savaşı*nı izleyen döneme egemen olan söylem ve uygulamalar (*keynesian* politikalar ekseninde *merkezde refah devleti*, *çevrede*

³ *Üçüncü dünya* kavramı, '60'lı ve '70'li yıllarda, ekonomilerini, ne piyasaya ne de planlamaya dayandırmış ülkeleri tanımlamak için ve daha çok *siyasi* bir anlam yüklenerek [Poursin 1998] kullanılmıştır. Etkili olduğu dönem boyunca, bir taraftan *batı kapitalizmi*'nin temsil ettiği *eşitsiz* ve *kutuplaştırıcı* düzeni reddederken diğer taraftan da *sovyet yörüngesi*'ne girmekten kaçınmış olmakla birlikte, *üçüncü dünya* hareketinin sosyalist paradigmadan önemli birtakım iktisadi ve siyasi reçeteler aldığı, inkâr edilemez bir gerçektir [Besis 1998].

ise *ulusal kalkınmacı devlet*), emek sahiplerine, kapitalizmin temel mantığına (kârın maksimizasyonu) ters düşecek biçimde yer veren (mevziler kazandıran) bir *toplumsal mutabakat* (burjuvazi ile proletarya arasındaki mutabakat kastedilmektedir) temeline dayandırılmıştır. Nitekim, *Amin*'e [1997] göre:

Ücret artışlarının verimlilik artışlarına bağlanması, sosyal güvenlik sisteminin geliştirilmesi, sanayileşmenin devlet tarafından üstlenilmesi, vergiler aracılığı ile gelirin yeniden bölüşülmesi ve buna benzer politikaların kârı maksimize etmeye yönelik oldukları söylenemez.

Burjuva sınıfı, varlığını borçlu olduğu kapitalizmin temel mantığını, altına imza koyduğu mutabakatın bir gereği olarak, en azından bir müddet görmezden geldiği veya gelmek zorunda kaldığı için yaşanan bu gelişmeleri *liberal paradigmanın çözülüşü* olarak tanımlamak mümkündür.

2. Çevrenin Kalkınması

Çevrede yer alan ülkeler için öngörülen kalkınma, yukarıda da ifade edildiği gibi, özel bir *modernleşme* teorisine dayandırılmıştır. Bu teoriye göre, yeni kurulan ulusdevletlerin, kültürlerinin ve doğal şartlarının çeşitliliğini değerlendirmeleri ve bu çeşitlilikten bir kalkınma paradigması üretmeye çalışmaları vakit kaybından başka bir sonuç doğurmayacaktır. *Assidon*'a [1998] göre:

bu devletlerin, *merkezin* sanayileşmiş ülkelerini yakalamak, yani kalkınmak için yapmaları gereken, *iktisadi faaliyetleri*, toplumsal değişim sürecinin merkezine koymaktan ibarettir; böyle yaptıkları takdirde, *azgelişmişliğin kısır döngüsünü* kırmaları mümkün olacaktır.

Kalkınmanın Eksenleri: Milliyetçilik ve Sanayileşme

Bugün *çevrede* yer alan ülkelerin *devletleşmeleri sürecinde* etkili olan en önemli unsur *milliyetçilik ideolojisi*dir. *Milliyetçilik* kavramı, *Nigel Harris*'in [1995] yaptığı gibi, “modern bir ulusdevlet oluşturmaya adanmışlık duygusu veya böyle bir devlete duyulan sadakat” olarak tanımlandığı takdirde, bir önceki cümlede bu kavrama atfedilen önem ve yüklenen fonksiyon daha kolay anlaşılır hale gelecektir.

Milliyetçilik ideolojisi, daha önce farklı yönelimleri olan insanlardan, oluşturulan yeni devlete *sadık yurttaşlar* üretilebilmesi için ihtiyaç duyulan *dönüşümlerin* (iktidarın biçiminin ve özünün, eğitim sisteminin ve hatta kullanılan dilin değiştirilmesi) meşru bir zemine oturtularak gerçekleştirilmesini mümkün kılmıştır. Devletleşme sürecine önderlik eden *milliyetçi elitlerin* eylemi, bununla sınırlı kalmamış ve ekonomiyi de denetim altına almaya kadar uzanan bir derinlik kazanmıştır. Böylece, *devlet vesayetine* dayandırılmış bir ulusal bütünlüğün sağlanabil-

mesi için gerek duyulan maddi şartların tamamının yerine getirilmiş olacağı düşünülmüştür. Sonuç itibarıyla, *liberalizm karşıtı bir söylem* geliştirilmiş ve bu söylem *ulus inşa etme sürecinin* iktisat politikası haline dönüştürülmüştür. Bu söylemin temel özelliği, devletin mutlak üstünlüğüne meydan okuyan bir örgütlenme biçimi (piyasa ekonomisi) önerdiğini ve toplumu sınıflara bölerek çatışmayı körüklediğini gerekçe göstererek liberalizmi lanetlemiş olmasıdır [Keyder 1996: 26].

Öte yandan, 1930'lu yıllarda yaşanmış olan iktisadi bunalımın sonuçları (işsizlik ve durgunluk) da, liberalizm karşıtı politikaların uygulanabilmesi için müsait bir ortam sağlamıştır. Bu bunalım, daha önce de belirtildiği gibi, piyasa ekonomisine duyulan güvenin sarsılmasına ve ulusal bütünlüğü yeniden sağlayacağı düşünülen *faşist modelin* benimsenmesine sebebiyet vermiştir. *Sanayileşme* olgusu, piyasanın denetiminden ve yaptırımlarından kurtulmuş olan burjuvaziye beslemeye ve milliyetçi elitlerin iktidarını sağlamlaştırmaya yönelik doğal bir formül olarak ortaya çıkmıştır. Ulusal ekonomi oluşturmaya yönelik politikaların (sanayileşme) yürütülebilmesini mümkün kılmak üzere, *milliyetçi elitler* ile gelişmekte olan *burjuvazi* arasında kurulan *devletçi* ittifak ise *ulusal kalkınmacılık* döneminin başlangıcı olmuştur [Keyder 1996: 27]. Bu anlamda, *ulusal bir devlet kurma* dinamiği (milliyetçilik) ile *iktisadi kalkınmayı gerçekleştirme* dinamiğinin (sanayileşme) birbirine çok yakın durmakta olduğu görülmektedir [İnsel 1991].

Türkiye pratiğini bu bağlamda incelediğimiz vakit, 1930'lu yılların başından itibaren, milliyetçi önderlerin ittifak kurabileceği gelişmiş ve *ulusal* bir burjuva sınıfı olmadığı için, *bizzat devlet tarafından yürütülen bir sanayileşme programı* başlatıldığını görmekteyiz. Nitekim bu programa teorik ve ideolojik destek vermeyi kendine amaç edinmiş olan *Kadro* hareketi⁴ de, *milliyetçilik* (ulusçuluk) ve *devletçilik* kavramlarının, kalkınma sürecinin temel dinamikleri olarak ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir. *Kadro* teorisyenlerine göre *kalkınma*, kapitalist sistemden uzaklaşarak sağlanabilir; öncülük edecek güçte bir sınıf olmadığı için de, bu süreci çalıştırmak devletin görevidir [Günalp 1995]:

Sanayileşme Modeli: İthalatın İkâmesi

Ulusdevletleri yöneten milliyetçi elitler tarafından, *merkezdeki egemen güçlerin de onayı alınarak uygulanan korumacı politikalar*, kalkınma (sanayileşme) sürecinde

⁴ *Kadro* hareketi, *toplumun yeniden şekillendirilmesi* sürecinde aydınlara ve bürokratlara tekeli bir güç vermeyi merkeze alan *Jakoben* bir çözüm önermektedir. Hareketin niteliği, hükümet tarafından izlenmekte olan devletçi politikaları rasyonalize etmeye ve bu politikalarından sadece Türkiye için değil, bütün azgelişmiş ülkeler için geçerli olabilecek bir toplumsal örgütlenme modeli üretmeye çalışmaktan ibarettir. Üretmeye çalıştıkları örgütlenme modelini, ne kapitalist ne de sosyalist olan, *üçüncü bir yol* olarak tanımlayan *kadrocuların*, uluslararası konjonktürden de etkilenecek zaman zaman *faşist* bir eksene kaydıkları gözlenmektedir [Tezel 1994: 248].

devletin merkezîliğini pekiştiren önemli bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaldı ki, yaşanmakta olan döviz sorunu da, korumacı politikalar izlenmesini, bir bakıma kaçınılmaz kılmaktadır. Öte yandan, değişim hadlerinin (dışticaret hadleri) sürekli bozuluyor olması, kalkınma sürecini tehdit eden bir unsur olarak algılanmaktadır [Keyder 1996: 27].

Yeterli ölçüde döviz üretilmediği gibi, değişim hadlerinin bozulmasını da engelleyemeyen *çevre* ülkeler, çözüm olarak ortaya konan ve aslında *merkantilist* geleneğin yeniden üretilmesinden ibaret olan [Harris 1995] *ithal ikameci modeli* benimsemek zorunda kalmıştır. *Çevrede* yer alan ulusdevletlerin sanayileşme sürecinin böyle bir modele dayandırılması uluslararası ticaretin ve işbölümünün yeni biçimlenişine de denk düşmektedir [Başkaya 1995: 109].

Andre Gunder Frank, *bağımlılık teorisi* üzerinden yürüyerek, *çevre* ülkelerin, tarihin değişik aşamalarında hem *fakirleştiğini* hem de *yozlaştığını*, bir başka ifade ile, bu ülkelere musallat olan *az gelişmişliğin giderek derinleştiğini* söylemektedir. Bu söylemi tutarlı bulan ve benimseyen *neomarksist iktisatçılar*, doğurduğu sonuçları ortaya koyarak, *ithal ikameci modeli* ve bu modelin mümkün kıldığı *sanayileşmeyi* acımasızca eleştirmiştir [Hirschman 1981]. Örneğin *Başkaya*'ya [1995: 109] göre:

bu sürecin, değişim hadlerinin *merkezi* besleyen etkilerinden de destek olarak ortaya koyduğu kutuplaştırıcı ve *eşitsiz ilişkiler*, *çevredeki* ulusdevletlerin hem üretim yapılarını çarpıtmış, hem de ayakları yere basan ve sağlıklı kaynaklarla finanse edilen bir kalkınma perspektifine yabancılaşmaları sonucunu doğurmuştur

Bilindiği gibi, *ithal ikameci kalkınma modeli*, koruma ve teşvik politikaları izlenerek ithalatın cazip olmaktan çıkarılmasından ve ithali yasaklanan (veya kısıtlanan) malların yurtiçinde üretilmesinden ibarettir [Balassa 1980]. Buna mukabil, bazı ülkelerde, ödemeler dengesi açıklarını kapatma veya en azından daraltma amacına yönelik olarak izlenen korumacı ticaret politikalarının, bu ülkeleri, önceden planlanmamış bir ithal ikameci sürece taşıdığı da bilinmektedir. Fakat şu kesin bir gerçek ki, uygulama sebebi ne olursa olsun, bir malın ithalatını yasaklamayı veya kısıtlamayı öngören bir politika, sonuç itibarıyla o malın yurtiçinde üretilmesini cazip hale getirecektir [Berksoy 1982: 215].

Özellikle içedönük üretim yapan imalat sanayi işletmelerinin korunmasını öngören bu model, 1980'li yılların başına kadar günümüzün sanayileşmiş ülkeleri (*merkez*) tarafından da uygulanmıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise, *sanayileşmiş* ülkelerin korumanın seviyesini tedrici olarak düşürdüklerini⁵, buna mukabil

⁵ *Merkez* ülkeler tarafından uygulanan *korumacılık*, 1990'lı yıllardan itibaren içerik değiştirmiştir. Bu ülkeler üretim yapılarını rekabetten korumak için daha farklı araçlar kullanmaya başlamıştır. *Yeni korumacılık* veya *tarifedışı engeller kullanımı* olarak da isimlendirilen bu yeni uygulamanın öne çıkardığı araçların en önemlileri şunlardır: miktar kısıtlamaları, gönüllü ihracat kısıtlamaları, damping ve sübvansiyonlar [Ghai 1995].

çevrede yer alan ülkelerin önemli bir bölümünün yüksek gümrük vergileri ve miktar kısıtlamaları (kotalar) uygulamaya devam ederek ithalattan kaynaklanan rekabeti sınırlandırdıklarını, hatta zaman zaman tamamen imkânsız kıldıklarını görmekteyiz.

Üçüncü dünya'nın geliştirmekte olan ülkelerinin, yeterince kuvvet toplayamadıkları ve ekonomilerini rekabet edebilir hale getiremedikleri için, değişen konjontüre rağmen ithal ikâmecî kalkınma modelinden vazgeçememeleri; bu ülkelerin, bir taraftan iktisadi anlamda etkin olmayan ve yüksek maliyetlere katlanmayı gerektiren üretim kalıbını kabullenmek zorunda kalmalarına, diğer taraftan da, korumanın en önemli aracı olarak ortaya konan düşük kur politikasından ötürü, yeterince ihracat yapamamalarına sebebiyet vermektedir [Balassa 1980, Aktan ve Bay-san 1985]. Sonuç itibarıyla, *döviz sorunu* derinlik kazanmakta ve ulusal kalkınma sürdürülemez hale gelmektedir.

İthal ikameci kalkınma sürecinin ilk aşamasında korumanın yüksek seviyede tutulmasına ihtiyaç duyulmamaktadır. Çünkü bu aşama, üretimi, sanayileşme sürecinin henüz başında bulunan ülkelerin sahip olduğu potansiyel kaynaklar harekete geçirilerek gerçekleştirilmesi mümkün olan dayanıksız tüketim mallarının (nondurable consumer goods) ve bu malların üretiminde kullanılan girdilerin ithalatının yurtiçi üretim ile ikame edilmesini öngörmektedir [Balassa 1980]. Bir başka ifade ile, bu malların üretilmeleri sürecinde *çevre* ülkelerin nisbi üstünlüğü sözkonusu olmaktadır. Çünkü [Balassa 1980]:

1. Bu malların ve girdilerin üretimi, nitelikli işgücü gerektirmeyen teknolojiler kullanılarak gerçekleştirilebilmektedir.
2. Etkin üretim ölçeği nisbi olarak düşüktür ve ölçeğin küçültülmesi durumunda üretim maliyetleri önemli boyutlarda yükselmemektedir.
3. Üretim süreci ileri teknoloji gerektirmemektedir.

Bu malların ve girdilerin, *ithal ikâmecî kalkınma modeli* bağlamında yurtiçinde üretilmeleri, işgücünün eğitilmesi, teknolojinin yaygınlaşması ve girişimcilik olgusunun gelişmesi gibi önemli birtakım *dışsal tasarrufların* (external economies) oluşmasına da imkân vermektedir.

İthal ikâmecî sürecin ilk aşamasında yurtiçi üretim, tüketimden daha hızlı artmaktadır. Bu itibarla imalat sanayiinde büyümenin sürekli kılınabilmesi için, söz konusu sürecin ikinci aşamasına geçilmesi ve üretilmiş malların tüketim talebini aşan bölümünün ihraç edilmesi gerekmektedir. İthal ikâmecî sürecin ilk aşaması tamamlandıktan sonra müracaat edilebilecek kalkınma stratejilerinden biri olan bu model (ithal ikâmecî sürecin ikinci aşaması) 1960'lı ve '70'li yıllarda *Güney Amerika* ile *Güneydoğu Asya*'nın bazı ülkelerinde ve Avrupa'nın *sosyalist* ülkelerinde uygulanmıştır [Balassa 1980].

İthal ikâmecî sürecin bu ikinci aşaması ara mallar (intermediate goods) ile dayanıklı tüketim (consumer durables) ve yatırım malları (producer durables) ithalatının yurtiçi üretim tarafından ikâme edilmesini öngörmektedir. Bu mallar, sürecin ilk aşamasında ithalatı ikâme edilen mallardan farklı niteliklere sahiptir. Bu malları üretmeyi öngören süreçler, hem *kapital yoğun* teknoloji gerektirmekte, hem de *ölçek ekonomilerinin* olumsuz etkilerine maruz kalmaktadır: optimum ölçek, *çevre* ülkelerin ihtiyaç duyduğundan büyüktür ve bu ölçeğin altına düşen üretim seviyelerinde maliyetler hızla yükselmektedir [Balassa 1980].

Bu bağlamda yeniden *Türkiye pratiğine* döndüğümüz vakit; yurtiçi talebi karşılamaya dönük olarak dizayn edildiği ve *koruma* altına alındığı için, *verimlilik* ve *etkinlik* kaygısı taşımayan ve bunun sonucu olarak rekabet gücü kazanamayan sanayi sektörünün, ithal ikâmecî sürecin ikinci aşamasında tıkanıp gördüğünü görmekteyiz. 1973-74 döneminde petrol fiyatlarının yaklaşık dört kat yükselmesi ve hemen ardından bütün dünyayı etkisi altına alan durgunluğun (recession) ticaret hacmini düşürmesinin yanısıra, o zamana kadar ithal ikâmecî birikim sürecinin tıkanmasını engelleyici işlev gören *işçi dövizleri* ile *dış borçlanmanın* da kesintiye uğraması; dışa bağımlı olarak gelişmiş olan sanayi sektörünü *döviz darboğazı* ile karşı karşıya bırakmış ve bir müddet sonra ekonominin bütün kesimlerini kapsayan bir *kriz süreci* başlamıştır. Değişen uluslararası konjonktüre uyum sağlayacak makro ekonomik politikaların ortaya konamaması; üretimin gerilemesine, büyüme hızının düşmesine, yatırımların duraklamasına, ödemeler dengesi açıklarının büyümesine ve fiyatlar genel seviyesinin yükselmesine sebebiyet vererek bu süreci derinleştirmiştir. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak ithal ikâmesine dayandırılmış birikim modelinin artık sürdürülemez hale gelmesi, son derece hassas dengelere oturmuş bulunan toplumsal ilişkileri de bozmuştur [Eser 1993: 69-70].

İthal ikâmesine dayandırılmış birikim modelinin kendini yeniden üretmesini hepten imkânsız hale getiren sebeplerden biri de, verimlilik artışında meydana gelen yavaşlamaya ve maliyetlerde meydana gelen yükselmeye rağmen *ücret artışlarının* sürüyor olmasıdır [Eser 1993: 70]. Nitekim 70'li yılların sonuna giderken katma değer içinde sermayenin payının daraldığını, buna mukabil ücret payının yükseldiğini görmekteyiz⁶. Bu gelişme, sanayi burjuvazisinin rahatsız olmasına ve birikim modelinin sürdürülebilirliği konusundaki kuşkularını derinleştirmesine sebebiyet vermektedir. Türkiye bu sorunların altında ezilirken, batıdan *neoliberal dalga* yükselmekte ve uluslararası sermaye yeni düzenlemelere hazırlanmaktadır

⁶ İstatistikler, 1978 yılı itibarıyla toplam katma değer (milli gelir) içinde işgücü (ücret) payının yüzde 35.2, buna mukabil sermaye (faiz, kâr, kira) payının yüzde 38.1 olduğunu ortaya koymaktadır. 1991 yılına gelindiğinde ise işgücünün payı yüzde 23.6'ya düşerken sermayenin payı yüzde 59.5'e yükselmiştir [Özmucur 1991]. Katma değer bileşiminde meydana gelen bu radikal değişim, 80 sonrası dönemde izlenen politikaların sermaye kesimine kaynak aktarılmasına imkân verdiğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

[Başkaya 1997b:153]. Sözü edilen neoliberal dalga⁷, zaten tıkanmakta olan Türkiye ekonomisini, 1980 yılının hemen başlarında, yeni bir birikim modeli öneren *24 Ocak Kararları*'na taşıyacaktır.

İhracatın öncülüğünde dışa açılmayı öngören bu kararlar -iktisat literatüründe *yapısal uyum programı* olarak isimlendirilmektedir- daha sonra gelen *12 Eylül rejimi* ile desteklenmiş ve '80'li yıllara damgasını vurmuştur [Timur 1996: 367]. Bu bağlamda ele alındığında, ülkeyi *parlamentar demokrasi*den uzaklaştırarak *12 Eylül rejimine* sürükleyen askeri girişimin, sadece *bürokratik/otoriter bir darbe olmadığı*, *Reagan/Thatcher* etiketli liberal/ortodoks müdahalelerin ülkeye aktarılmasına zemin hazırlamayı da amaçladığı görülmektedir [Keyder 1996: 155].

Sonuç: Kalkınma İktisadının Gerileyişi

Kalkınma iktisadı, farklı perspektiflere oturtulmuş tezler ortaya koyan neoklasikler ve neomarksistler tarafından eleştirilmiş ve bunun bir sonucu olarak teorik zeminde ciddi bir gerileme sürecine girmiştir. Neoklasiklere göre *kalkınma iktisadı*, *tektiktisat* yaklaşımının temel ilkelerini çiğnemekte ve sorunları, uydurma birtakım politika önerileri üretmekle çözmeye çalıştığı için, daha kompleks hale getirmektedir (örneğin, kaynakların etkin olmayan alanlara yönelmesine sebebiyet vermektedir). Neomarksistler ise, bu disiplinin *çevre* ülkelerin şartlarını tam anlamıyla tahlil edemediğini ileri sürmektedir: *çevre* ülkelerin sorunu o kadar ciddidir ki, bu sorun, ancak ve ancak, bir taraftan sosyoekonomik yapı, diğer taraftan da *merkez* ülkeler ile olan ilişkiler *bütünsel bir dönüşüm*e tabi kılınarak çözüme kavuşturulabilir; böyle bir dönüşüm olmadığı takdirde, *kalkınma iktisadı* bağlamında izlenen politikaların *bağımlılık* ilişkileri üretmekle *sömürüyü derinleştirme* kaçınılmazdır⁸.

Bu eleştirilerden ötürü önemli ölçüde yıpranan *kalkınma iktisadı*, bir de, kendini yeniden tanımlayacak ve yeni bir sentez üretecek teorik açılımları ortaya koymayınca, pratikte karşılaşılan sorunları açıklama gücünü önemli ölçüde yitirmiş ve içinde bulunduğu gerileme süreci ivme kazanmıştır. Şöyle ki:

1. *Kalkınma iktisadı*, *çevre* ülkelerin homojen olduğu ve aynı çıkarları paylaştığı varsayımına dayanılarak üretildiği için, *bütünsellik arzeden bir tahlil çerçevesi*

⁷ Neoliberal dalga, *devletin ekonomiden* (üretim ve bölüşüm sürecinden) *elini çekmesi* ve mülkiyeti kamuya ait işletmeleri özelleştirme durumunda, piyasa ekonomisi rasyonel bir işleyişe kavuşacağı için, kaynakların optimum dağılımının mümkün olacağını (kaynak israfının önlenmesini) ve sonuç itibarıyla iktisadi etkinliğin ve refah seviyesinin yükseleceğini ileri sürmektedir. Fakat bu önermenin sağlam gerekçelere dayandığı söylenemez. Çünkü, takdir edileceği gibi, iktisadi etkinlik, kârın maksimize edildiği noktada sağlanmakta ve bu etkinliğin toplumsal refah seviyesini yükseltebilmesi için, devletin iktisadi süreçlere, en azından *bölüşüm* sürecine, bilinçli bir biçimde müdahale etmesi gerekmektedir [Başkaya 1997a: 131-135].

⁸ Bu konuda daha fazla ayrıntı için bkz. *Hirschman* [1981].

ve politika önerisi ortaya koymaktadır [Hirschman 1981]. Yaşanan kalkınma süreci, *merkeze* karşı verilen bağımsızlık mücadelesi esnasında *çevre* ülkeler arasında oluşmuş *birlikteliğin* kalıcı olmadığını [Şenses 1996] ve esas itibariyle birbirine benzemez özellikler taşıyan bu ülkelerin, zamanla *farklılaşmaya* başladıklarını göstermiştir.

2. Bu disiplin, bir taraftan da, iktisadi alanda sağlanacak başarıların, diğer alanları ve yapıları (toplumsal, siyasal ve kültürel) da olumlu yönde etkileyeceği varsayımına dayandırılmıştır [Hirschman 1981]. Bir başka ifade ile, *kalkınma iktisadının* teorik çerçevesi toplumsal, siyasal ve kültürel yapıları dışarıda bırakmakta, daha doğrusu *veri almakta* ve bu yapıların iktisadi alan üzerindeki etkilerini görmezden gelmektedir [Şenses 1996]. Yaşanan gelişmeler, bu varsayımın da doğru olmadığını göstermiştir: sadece iktisadi kalkınmanın sorunsallaştırılması, *insan haklarının ihlâl edilmesi* de dahil olmak üzere toplumsal, siyasal ve kültürel yapıları derinden yaralayan bir dizi sorun üretmiştir.

3. Ulusal Kalkınmacı Modelin Çözülüşü

1960'lı yılların sonuna doğru, kapitalizmin genişleyici dalgası şiddetini yitirmeye başlamış ve dünya ekonomisi, *merkezden*, özellikle ABD'den, başlayarak *çevreye* doğru yayılan (ve bir müddet sonra *ulusal kalkınmacı modelin çözülmesi* sonucunu doğuracak olan) yeni bir *kriz* sürecine girmiştir. Sermayenin aşırı derecede yoğunlaşması, fordist üretim biçiminin tıkanması, petrol fiyatlarının yükselmesi ve ABD egemenliğinin sarsılması, bu krizin temel sebepleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Savaş sonrası yıllarda geliştirilen yeni teknolojilerin üretim sürecine dahil edilmesi, *sermayenin aşırı derecede yoğunlaşmasına* sebebiyet vermektedir. Daha doğrusu (piyasanın genişliğine, ölçek ekonomilerine: *içsel ve dışsal tasarruflar* ve kullanılan teknolojiye göre değişmekle birlikte), *optimum sermaye ihtiyacının* bütün üretim birimlerinde artmakta olduğu gözlenmektedir.

Yoğunlaşma kavramını, hem üretim birimlerinin giderek daha fazla sermayeye gereksinim duyuyor olması, hem de *sermayenin merkezîleşmesi* anlamında kullanan Sönmez [1998: 145], üretkenliğin belirlenmesi bağlamında teknolojinin üstlendiği hayati fonksiyonun [1998: 146] altını çizmektedir:

Her teknolojik atılım, yeni bir teknoloji dalgasını beslemekte ve üretim sürecine sokulduğu andan itibaren sermayenin aşırı yoğunlaşmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Ancak birikimin devam edebilmesi için sermayenin değer kazanması gerekmektedir. '60'lı yılların sonlarına doğru yaşanan gelişmeler (teknolojik ilerlemenin gecikmesi, büyümeyi uyaracak yeni sürükleyici sektörlerin oluşturulmaması, oluşturulan yeni sektörlerin ise sürükleyici etkiler ortaya koyamaması ve piyasaya sunu-

lan yeni teknoloji ürünlerinin yeterli parasal getiriye sağlayamaması) *sermayenin değerlenmesini* olumsuz yönde etkilemektedir.

Kapitalizmin genişleyici dalgasının şiddetini yitirmesine ve dünya ekonomisinin yeni bir kriz sürecine girmesine sebebiyet veren bir diğer gelişme ise, bir hat üzerinde bir örnek kitle üretimi öngören *fordizmin* ölçek ekonomilerini harekete geçirecek sağladığı etkinlik kazanımlarının artık sınırına ulaşılmış olmasıdır. Nitekim, '60'lı yılların sonuna doğru, bir taraftan ölçekten tasarruf imkânlarının azalması [Duruiz ve Yentürk 1992], diğer taraftan da, yoğunlaşan otomasyondan ötürü, emekdışı faktörlerin (makine) giderek artan bir biçimde üretim sürecine dahil edilmesi [Adalı 1997: 45] verimlilik artışını yavaşlatmaktadır.

Bu gelişmelerin sonucu olarak, büyüme performansının da gerilemeye başlaması, ücret seviyesi ile verimlilik artışı arasındaki bağlantıyı koparmaktadır. Verimlilik artışının yavaşlamasına, hatta gerilemesine rağmen ücret artışlarının sürüyor olması üretim maliyetlerini yükseltmektedir. Maliyetlerde meydana gelen bu yükselme ise fiyatlara yansıtılmakta ve enflasyonist baskılar giderek artmaktadır. Bununla birlikte, uygulanmakta olan *maliye ve para politikaları*, bu baskıların makroekonomik dengeleri tahrip edecek boyutlara ulaşmasını engellemektedir [Sönmez 1998: 147-157].

Krizin derinleşmesine sebebiyet veren gelişmelerin, belki de en önemlisi, 1973 ve 74 yıllarında petrol fiyatlarında meydana gelen yükselmedir. Bunun üzerine, *merkeze* egemen olan durgunluk, pazardaki daralmaya ivme kazandırmış, sanayileşme sürecinin henüz başında bulunan ve sınai ürün ihraç etmekte olan bir grup *çevre* ülkenin (Brezilya, Meksika ve Güney Kore) ödemeler dengesini ciddi boyutlarda bozmuştur. Bir taraftan temel maddelerin (tarım ürünleri, gıda maddeleri ve madenler) fiyatlarının düşmesi ve değişim hadlerinin aleyhe dönmesi, diğer taraftan da *merkez* ülkelerin, kendi sorunlarını hafifletmek için *korumacı* politikalar izlemeye başlaması, *çevre*'de yer alan ülkeleri ciddi bir *finansman darboğazına* sürüklemiştir [Sönmez 1998: 136].

İktisadi yapısında ortaya çıkan dengesizliklerin⁹ bir sonucu olarak, '60'lı yılların sonlarından itibaren, ABD'nin *dünyaya egemen* konumunun sallanmaya başlaması, sözkonusu krizi derinleştiren bir diğer gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, bir taraftan istikrarsızlık, diğer taraftan da *Japonya* ve *Batı Avrupa*'dan gelen sınai rekabetin doğurduğu baskılar, doların hem değerini düşürmüş, hem de

⁹ Bu dengesizliklerin ardında yatan temel sebepler şunlardır: *komünizmi kuşatma projesini* finanse etmek için, kamu harcamalarının (silahlanma ve savaş harcamaları) aşırı boyutlarda genişletilmiş olması; verimlilik artışında meydana gelen yavaşlamanın ortalama kâr hadlerini de düşürmesi ve birikim modelini sürdürülemez hale getirmesi; refah devleti uygulamaları ekseninde iktisadi süreçlere müdahale edilmesinin, kaynakların etkinliğini azaltması.

evrensel değişim aracı olma özelliğini yitirmesine sebep olmuştur: 1971 yılına gelindiğinde, dolar ile altın arasında ilişki kopartılmış ve *Breton Woods* sistemine son verilmiştir [Şaylan 1995: 79].

Krizin Çevreye Yansıması: Borçlanma ve Çöküş

Sermayenin aşırı yoğunlaşmasının, verimlilik artışının gerilemesinin, petrol fiyatlarının yükselmesinin ve Amerikan ekonomisinin dengesizleşmesinin bir sonucu olarak, *merkezde*, 1970'li yılların başından itibaren büyümenin yavaşlaması ve pazarların daralması üzerine yoğunlaşan rekabet, *çevre ülkeler*'i borçlarını ödeyemez ve ihracatı sürdürmek için gerekli olan girdileri ve yatırım mallarını ithal edemez duruma düşürmüştür¹⁰. Öte yandan, üretken yatırımları durduğu ve mevcut sanayileri gerilediği için, bu ülkelerde, kitleleri yoksullaştıran ve bölgesel eşitsizlikleri derinleştiren bir süreç başlamıştır [Landsberg 1987: 217-220].

Daha açık bir ifade ile *çevre, az gelişmiş ülkeler* bütününe dönüşmüştür. *Assidon*'un [1998] da vurguladığı gibi, hammadde fiyatlarında meydana gelen görelî düşme, aleyhte çalışan uzmanlaşma ve işbölümü süreci ve hem kaynakları hem de kârları yağmalayan yabancı şirketler, bu *dönüşmenin* temel dinamiklerini oluşturmaktadır

Sonuç itibarıyla *dışarıdan borçlanma* kaçınılmaz hale gelmiştir. Petrol fiyatlarındaki yükselmenin bu girdiyi üreten ve ihraç eden ülkelere kazandırdığı *fonlar* ile kriz sürecinde *merkezde* oluşan *atıl fonlar, çevrenin*, fazla zahmet çekmeden borçlanmasını mümkün kılan kaynakları oluşturmuştur. Nitekim, *merkez* de, içinde bulunduğu durgunluğu aşabilmek için, bir taraftan iç talepte oluşan daralmayı kırmaya çalışırken, diğer taraftan da *çevreye kaynak aktararak* dış talebi canlandırmanın hesabını yapmaktadır. Bu bağlamda, çokuluslu bankalar tarafından verilen düşük faizli krediler, *çevrenin*, hem finansman ihtiyacını karşılamakta, hem de *merkeze* yönelik talebini canlı tutmaktadır [Sönmez 1998: 137-138].

1980'li yıllara gelindiğinde ise, giderek şiddetini artıran durgunluk dalgasının ve sürekli yükselen borçların getirdiği bunalımdan ötürü iktisadi büyümesi duran ve açıklıkla karşı karşıya kalan *çevre* ülkelerin (üçüncü dünya'nın), ithal ikâmesine dayalı kalkınmayı sürdürülemez hale geldiklerini ve *Reagan* ile *Thatcher*'in neoliberal politikaları dünya geneline egemen kılma çabaları ile birlikte, birkaç yıl içinde *iktisaden* çöktüklerini görmekteyiz [Adalı 1997: 51].

Ulusal ekonomilere yüksek enflasyon ve işsizlik ile azalan verimlilik biçiminde yansıyan bunalım, dünyanın hemen hemen bütün ülkelerinde büyümenin yavaşlaması ve bu bağlamda imalat sanayi üretiminin daralması sonucunu getirmiştir [Ballance ve Sinclair 1983: 3]. Dünyanın büyüme hızı ortalaması, 1963-72 döneminde yüzde 4.7 seviyesinde iken, 1973-81 döneminde yüzde 2.8 seviyesine geri-

¹⁰ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Gibson ve Tsakalatos* [1992].

lemiş bulunmaktadır [IMF 1982]. Aynı dönemde, imalat sanayiinde üretilen katma değer daha dramatik bir daralma yaşamıştır: gelişmiş ekonomilerin imalat sanayiinde üretilen katma değerın büyüme hızı, 1960-70 dönemine göre 1971-81 döneminde yarı yarıya (yüzde 6.2'den yüzde 3.0'e) düşmüştür [UNIDO 1982].

Üretimin Mekânı: Merkezden Çevreye

1970'li yılların başında verimlilik artışında meydana gelen yavaşlamanın yanısıra, bir taraftan *Doğu Asya* ülkelerinden gelen rekabetin doğurduğu baskının yoğunlaşması, bir taraftan da *çalışanların* (proleter sınıf) alışılageldikleri refah artışının yavaşlamasına direnmeleri, *merkez* ülkelerin iktisat politikalarını önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu ülkelerde faaliyet gösteren *sanayi burjuvazisi*, verimlilik artışında meydana gelen yavaşlamaya cevap olarak, üretim maliyetlerini minimize etmeyi ve ticaret açıkları ile işsizliğin körüklediği korumacılık eğilimlerini etkisiz kılmayı öngören bir yaklaşım içinde, üretimin örgütlenme biçimini (fordizm) sorgulamaya başlamış ve imalat sanayiini *yeniden yapılandırma* sürecine sokmuştur [Somel 1996].

Keza, bu ülkelerde kapasite kullanım oranları düşmekte ve işsizlik yaygınlaşmaktadır. Bir taraftan verimlilik artışı yavaşlarken, diğer taraftan sabit sermayenin büyümesi, ücretin satın alma gücünün ve kârın birlikte artmaya devam etmesini imkânsızlaştırmaktadır. Ortalama kâr hadlerinin düşüşü, bir müddet sonra artık engellenemez bir eğilim haline geldiği için de, kapitalizm, halen yaşamakta olduğumuz *durgunluk dalgasına* (bunalım) girmiştir. Üretkenliğin (verimlilik) büyüme hızının düştüğü bir ortamda ortalama kâr hadleri de düşmeye başlar ise, üretkenlik ile reel ücreti birbirine endeksleyen bir modelde, bu düşüşü önlemenin yolu, reel ücretleri aşağıya çekmek ve ücretin satın alma gücünü azaltmaktır. *Merkez* ülkeler de bunu yapmıştır. Fakat bu kez de efektif talep düştüğü için üretim fazlası ortaya çıkmıştır. Öte yandan *sermaye birikimi* de, aşırı kazanç getirici alanlara yatırılmadığı için, sorun olmaya başlamıştır [Adalı 1997: 45].

Sonuç itibariyle, ulusal ekonomilerin kaldıracabileceğinin ötesinde devasa boyutlar kazanmış olan sermaye birikimine yeni kanallar açmak ve düşen kârlılık oranlarını restore etmek amaçlarına yönelik olarak, üretimin mekânı, *merkezden*, *ucuz emek cenneti* olarak tanımlanan *çevreye* kaydırılmış ve bu coğrafyadaki ülkeler sanayileşmeye başlamıştır [Başkaya 1997c].

Devasa boyutlar kazanan sermaye birikiminin bir bölümü, *doğrudan yatırım* (foreign direct investment) biçiminde *çevre* ülkelere aktarılırken, geriye kalan bölümü de *merkez* ülkelerde finans sektörünün aşırı büyümesine sebebiyet vermektedir. Finans sektörünün büyümesi ise *merkezden çevreye* yönelik fon akışını hızlandırmaktadır (bu durum borçluluk literatüründe *credit push* olarak tanımlanmaktadır). Öyle ki, *çevre* ülkelerin borçları 1970 yılında 62.5 milyar dolar seviye-

sinde iken, 1982 yılında yaklaşık 12 kat artarak 743 milyar dolara yükselmiştir [Balkan 1997].

Sonuç: Neoliberal Dalga ya da Küreselleşme

*İkinci Dünya Savaşı*ndan sonra, *keynesian paradigma* üzerine oturtulmuş olan dünya ekonomisi, yukarıda da vurgulandığı gibi, 1970'li yıllarda *denge*sizlik belirtileri göstermeye başlamıştır. Bu dengesizliklerin, '30'lu yıllardan itibaren uygulanmakta olan *keynesian politikalar*dan kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü bu politikalar, siyasi otoriteye, müdahaleci bir yaklaşım içinde kamu harcamalarını genişleterek ekonomiyi sürekli yüksek büyüme ve istihdam düzleminde tutma görevi yüklemektedir. *Keynesian politikaların* sonucu olarak ısınan ekonomiler ve yoğunlaşan enflasyonist baskılar, sözkonusu dengesizliklerin temel sebebini oluşturmaktadır. O yıllarda yoğun bir biçimde uygulanan *sabit kur sistemi* mümkün kıldığı için, gerek *merkezdeki* gerekse *çevre*deki ülkeleri tehdit eden bu dengesizlikler, ulusal düzeyde gizlenebilmektedir. Böyle bir dönemde gündeme gelen *petrol krizi* (1974), bu dengesizliklerin hızla açığa çıkarak dünyanın bütün bölgelerine sıçramasını ve 1970'li yılların ikinci yarısının, durgunluk ile enflasyonun bir arada yaşandığı (stagflasyon) yoğun bir krize sahne olmasını beraberinde getirmiştir. *Keynesian politikaların*, müsebbibi olduğu bu krizin aşılması bağlamında çaresiz kalması¹¹ ise, bu politikalara dayandırılan *refah devleti* söylemini ve uygulamalarını (*merkez* ülkelerdeki refah devletinin, *çevre* ülkelerdeki karşılığı ulusal kalkınmacı devlettir) prestij kaybına uğratmıştır. Sonuç itibarıyla dünya ekonomisi '30'lu yıllar öncesine *geri dönüş* anlamına gelecek biçimde, piyasa mekanizmasını merkezine alan *liberal* bir eksene (*neoliberal dalga* da denilebilir) doğru kaymaya başlamıştır [Berksoy 1994: 13-16, Başkaya 1997a: 36-37 ve Keyder 1996: 48].

Neoliberal dalga, *Thatcher*'in İngiltere'de (1979), *Reagan*'ın ABD'de (1981) iktidara gelmelerinden ve *keynesian* bir eksen üzerinde yürüyen *sosyal kapitalizmi* (bu yapı *refah devleti* veya *sosyal demokrasi* olarak da isimlendirilmektedir) politik olarak bitirmelerinden [Hall 1988] sonra tüm dünyayı etkisi altına almaya başlamıştır. Bu liderlerin izlediği politikalar, *Reaganomics* ve *Thatcherism*, orta ve alt sınıfların iktisadi ve sosyal şartlarını ağırlaştırmış [Amin, Chomsky ve Frank 1994: 69] ve bugün adına *küreselleşme* denen sürecin derinleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur [Timur 1996: 13]. *Reaganomics*, devletin, ekonomiye olan müdahalelerini minimize etmeyi ve toplumsal refahı artırmaya yönelik politikalarını kısıtlamayı öngörmektedir. Piyasa ekonomisinin pürüzsüz çalışabilmesi bağlamında *özelleştirme* kavramına aşırı vurgu yapan *Thatcherism* ise, bir taraftan e-

¹¹ Durgunluğu kırmak için alınan efektif talebi artırıcı tedbirler, enflasyonu körüklemekten başka bir sonuç doğurmamıştır [Toprak 1997].

mek piyasalarına esneklik kazandırmaya çalışmış, diğer taraftan da alt gelir gruplarını daha fazla etkileyecek yeni vergiler koymuştur [Ercan 1996: 126].

Söz konusu süreci derinleştiren bir başka gelişme ise, *merkezin* güçlü ülkelerindeki bu iktidar değişimi ile eşzamanlı olarak faiz oranlarının yükselmesidir. Bu gelişme, *Meksika* başta olmak üzere, *çevre* ülkelerin önemli bir bölümünü borçlarını ödeyemez duruma düşürmüş ve erteleme talebinde bulunmaya mecbur etmiştir. 1982 *Borç Krizi* olarak bilinen bu gelişme finans piyasalarını altüst etmiştir. Alacaklılar, *çevreden* gelen borç erteleme talebini, ekonomilerini dışa açmaları ve ihracata yönelmeleri (yapısal dönüşüm programı uygulamaları) şartı ile kabul etmiştir. Bir başka ifade ile, *merkez*(in uluslararası kuruluşları: IMF, Dünya Bankası) *çevreye* neoliberal politikalar dayatmıştır [Balkan 1997].

Bütün bu gelişmeler, yirminci yüzyılın halen idrak etmekte olduğumuz bu son çeyreğinde, hem *keynesian* politikaların (ve dolayısıyla ulusal kalkınmacılığın) iflâsını teyid ederek *liberalleşme* eğilimlerinin güçlenmesine imkân vermiştir, hem de toplumlara egemen olan *ulusdevlet* yapısının ciddi bir biçimde sorgulanmaya ve alternatif örgütlenme biçimlerinin tartışılmaya başlamasını dünya gündemine taşımış bulunmaktadır. Nitekim, küreselleşme sürecinin bir sonucu olarak, dünya kapitalizmi, ulusal kapitalizmlerin toplamı olmaktan çıkmış, dünyanın bütününe gözönünde bulundurarak karar veren, her ülkeyi potansiyel üretim alanı ve pazar olarak gören, kendi hareketliliği karşısında engel tanımayan çokuluslu şirketlerin oluşturduğu bir sisteme dönüşmüş bulunmaktadır¹². Bu dönüşüm; kendi meşruyetlerinin temelini, ulusal düzeyde yönetebilmeyi umdukları kapitalist süreçleri koymuş bulunan ulusdevletlerin yoğun bir krize girmelerine sebep olmuştur. Ulusal kapitalizmi yönetebilme yetenekleri zayıflayan bu devletler, toplumun farklı kesimlerinden gelen taleplerin tamamını yerine getirmenin ve piyasa mekanizması karşısında direnmeyi sürdürmenin giderek imkânsız hale geldiğini görmektedirler [Keyder 1996: 13-14].

Sonuç olarak, *Keyder*'den [1996] de esinlenerek, şunu söylemek mümkündür:

Ulusal kalkınmacılık, *üçüncü dünya*'nın (çevrenin) modernleşmesini sağlamak için ihtiyaç duyulan maddi ve ideolojik şartları hazırlamıştır. 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren yaşanmakta olan dönüşüm (neoliberal dalga veya küreselleşme) ise, ekonominin uluslararasılaşmasına ve liberalizmin geri gelmesine sebebiyet vermektedir. Diğer taraftan, ulusal kalkınmacılık, proletarya ile burjuvazi arasında varılan mutabakatın belirlediği dengeler üzerinde yükselmiştir, buna mukabil halen yaşanmakta olan *dönüşüm*, burjuva ideolojisinin yeni biçimini (neoliberal dalga) dünya geneline egemen kılmaya çalışmaktadır.

¹² Yirminci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, kapitalizmin aldığı yeni biçim gereği, devletler, çokuluslu şirketlerin boyunduruğuna girmiş görünmektedirler. Ulusdevletlerin yerini de postmodern imparatorluklar alacağı benzetilmektedir [Toprak 1997 ve Somel 1996]. Çünkü bu devletleri *yönetenlerin*, iktidarlarına meşruiyet zemini oluşturan iki unsuru, *parayı* ve *bilgiyi*, denetim altında tutmaları giderek zorlaşmaktadır [Drucker 1994: 263].

Kaynakça

- Adalı, Coşkun [1997], *Günümüz Kapitalizmi ve Devleti Üzerine*, İstanbul: Sarmal.
- Aktan, Okan ve Tercen Baysan [1997], Türk Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonu: Liberasyon, Karşılaştırmalı Üstünlük ve Optimum Politikalar, *ODTÜ Gelişme* (12), 1985: 49-106
- Amin, Samir [1997], Kapitalizm, Emperyalizm ve Küreselleşme (Çeviren: Fikret Başkaya), *Özgür Üniversite Forumu*, Aralık 1997: 25-37
- Amin, Samir, Noam Chomsky ve Andre Gunder Frank [1994], *Düşük Yoğunluklu Demokrasi*, (Çeviren: Ahmet Fethi), İstanbul: Alan.
- Assidon, Elsa [1998], Kuzey-Güney Tasarımları, Bir Unutma ve Pazar (Çeviren: İnsel), [*Üçüncü Dünyanın Sonu mu*, Derleyen: Cordellier, İstanbul: İletişim] içinde: 9-19.
- Ballance, Robert ve Sinclair Stuart [1983], *Collapse and Survival: Industry Strategies in a Changing World*, Boston: George Allen and Unwin.
- Balassa, Bela [1980], *The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies* [Meier, Gerald M. (1984), *Leading Issues in Economic Development* (Fourth Edition), Oxford University Press] içinde: 516-522
- Balkan, Neşecan [1997], Azgelişmişlik ve Dışborç Sorunu, *İktisat*, Mayıs 1997: 65-69
- Başkaya, Fikret [1997a], *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü* (İkinci Baskı), Ankara: İmge.
- Başkaya, Fikret [1997b], *Sömürgecilik Emperyalizm Küreselleşme* (İkinci Baskı), Ankara: Öteki.
- Başkaya, Fikret [1997c], Sermayenin Küreselleşmesi veya Neoliberalizmin Vahşeti, *Özgür Üniversite Forumu*, Aralık 1997: 5-24.
- Başkaya, Fikret [1995], *Azgelişmişliğin Sürekliliği* (Üçüncü Baskı), Ankara: İmge.
- Berksoy, Taner [1994], *Dışticarete Liberalleşme ve İthalat Eğilimleri*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Berksoy, Taner [1982], *Azgelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme*, İstanbul: Belge.
- Besis, Sophie [1998], Üçüncü Dünya'nın Bugünkü Hali (Çeviren: Gürbüz), [*Üçüncü Dünyanın Sonu mu*, Derleyen: Cordellier, İstanbul: İletişim] içinde: 45-52.
- Drucker, Peter F. [1994], *Yeni Gerçekler* (Çeviren: Karanakçı), Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Dubiel, Helmut [1998], *Yeni Muhafazakârlık Nedir*, İstanbul: İletişim.
- Duruiz, L. ve Nurhan Yentürk [1992], *Facing the Challenge: Turkish Automobile, Steel and Clothing Industries' Response to the Post-Fordist Restructuring*, İstanbul: İletişim.
- Ercan, Fuat [1997], Kalkınmadan Yapısal Uyuma, Küreselleşmeden Marjinalleşmeye Afrika, *Özgür Üniversite Forumu*, Aralık 1997: 91-118.
- Ercan, Fuat [1996], *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, İstanbul: Sarmal.
- Eser, Uğur [1993], *Türkiye'de Sanayileşme*, Ankara: İmge.
- Ghai, Draham [1995], *Yapısal Uyum, Küresel Bütünleşme ve Sosyal Demokrasi*, [*Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma* (1995), Editörler: Renee Prendergast ve Frances Stewart (Çeviren: İdil Eser), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları] içinde: 39-71.

- Gibson Heather D. Ve Euclid Tsakalatos [1992], *Uluslararası Borç Krizi: Nedenler, Sonuçlar ve Çözümler* [*Kalkınma İktisadı*, 1996, Derleyen: Fikret Şenses, Çeviren: Sedef Öztürk, İstanbul: İletişim] içinde: 173-210.
- Günalp, Haldun [1995], *Ulusçuluk, Devletçilik ve Türk Devrimi: Bir Erken Bağımlılık Teorisi* [Türkiye’de Devletçilik (Derleyen: Coşar) İstanbul: Bağlam] içinde: 173-188.
- Hall, Stuart [1988], *The Hard Road to Renewal* [Aktaran: Mutman (1994), 21. Yüzyılın Eşiğinde Kapitalizm ve İdeoloji, *Toplum ve Bilim*, Bahar 1994: 7-39].
- Harris, Nigel [1995], *Milliyetçilik ve Ekonomik Gelişme*, [*Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma* (1995), Editörler: Renee Prendergast ve Frances Stewart (Çeviren: İdil Eser), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları] içinde: 23-38.
- Hirschman, Albert O. [1981], Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü, *The Rise and Decline of Development Economics* [*Kalkınma İktisadı*, 1996, Derleyen: Fikret Şenses, Çeviren: Sedef Öztürk, İstanbul: İletişim] içinde: 23-52.
- Hirschman, Albert O. [1958], *The Strategy of Economic Development* [Aktaran: Ahmet İnel (1993) *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, İstanbul: Birikim].
- IMF [1982], *World Economic Outlook* [Aktaran: Ballance ve Sinclair (1983), *Collapse and Survival: Industry Strategies in a Changing World*, Boston: Allen and Unwin].
- İnel, Ahmet [1993], *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, İstanbul: Birikim.
- İnel, Ahmet [1991], Siyasal Süreç Olarak İktisadi Kalkınma, *Birikim*, Ocak 1991: 12-23
- Kahraman, Hasan Bülent [1993], *Yeni Bir Sosyal Demokrasi İçin*, Ankara: İmge.
- Kazgan, Gülten [1995], *Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye’nin Yeri* (İkinci Baskı), İstanbul: Altın Kitaplar.
- Keyder, Çağlar [1996], *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* (İkinci Baskı), İstanbul: Metis.
- Küçükömer, İdris [1994], *Düzenin Yabancılaşması: Batılaşma*, İstanbul: Bağlam.
- Landsberg, M. [1987], Export-led Industrialization in the Third World: Manufacturing Imperialism, [Aktaran: Ercan (1997), Kalkınmadan Yapısal Uyuma, Küreselleşmeden Marjinalleşmeye Afrika, *Özgür Üniversite Forumu*, Aralık 1997: 91-118].
- Lemco, Jonathan [1988], Economic and Political Development in Modernizing States [*State and Development*, (Editör: Clark and Lemco), Leiden: E.J.Brill] içinde: 9-21.
- Menzel, Ulrich [1991], Üçüncü Dünya’nın Sonu ve Büyük Teorinin İflası (Çeviren: Osman Say), *Birikim*, Ocak 1991: 24-41
- Nathan, James A. and James K. Oliver [1981], United States Foreign Policy and World Order [Aktaran: Peker (1996), Dünya Bankası: “Büyüme” Söyleminden “İyi Yönetme” Söylemine, *Toplum ve Bilim*, Bahar 1996: 6-61].
- Özmucur, Süleyman [1991], *Gelirin Fonksiyonel Dağılımı: 1948-1991* [Aktaran: Çapoğlu (1992), Türkiye İstikrar İçinde Nasıl Kalkınır, Ankara: Adım].
- Palmer, Monte [1985], Dilemmas of Political Development [Aktaran: Lemco (1988), Economic and Political Development in Modernizing States].
- Peker, Ayşe [1996], Dünya Bankası: “Büyüme” Söyleminden “İyi Yönetme” Söylemine, *Toplum ve Bilim*, Bahar 1996: 6-61.
- Poursin, Jean-Marie [1998], Demografik Baskıların Paradoksu (Çeviren: Burak Gürbüz), [*Üçüncü Dünyanın Sonu mu*, Derleyen: Cordellier, İstanbul: İletişim] içinde: 81-90.

- Reynolds, Lloyd G. [1980], Tarihsel Perspektiften İktisadi Kalkınma, *Economic Development in Historical Perspective* [*Kalkınma İktisadı*, 1996, Derleyen: Fikret Şenses, Çeviren: Sedef Öztürk, İstanbul: İletişim] içinde: 53-63.
- Serter, Nur [1994], *Devlet Görevlerindeki Gelişmelerin Sonucu Olarak Sosyal Devlet*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları 547
- Savaş, Vural Fuat [1997], *İktisadın Tarihi*, İstanbul: Liberal Düşünce Topluluğu.
- Somel, Cem [1996], Üretimde Küreselleşme ve Kalkınma, *Toplum ve Bilim*, Bahar 1996: 82-107.
- Sönmez, Sinan [1998], *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, Ankara: İmge.
- Stewart, Michael [1980], *Keynes Devrimi* (Çeviren: Baltacıgil), İstanbul: Minnetoğlu.
- Şaylan, Gencay [1995], *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, Ankara: İmge.
- Şenses, Fikret [1996], *Gelişme İktisadı ve İktisadî Gelişme: Nereden Nereye* [*Kalkınma İktisadı*, 1996, Derleyen: Fikret Şenses, Çeviren: Sedef Öztürk, İstanbul: İletişim] içinde: 93-128.
- Tezel, Yahya S. [1994], *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950* (Üçüncü Baskı), İstanbul: Tarih Vakfı.
- Timur, Taner [1996], *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi*, Ankara: İmge.
- Toprak, Metin [1997], *Yeni İktisat*, İstanbul: İz.
- UNIDO [1982], *A Statistical Review of the World Industrial Situation* [Aktaran: Ballance ve Sinclair (1983), *Collapse and Survival: Industry Strategies in a Changing World*, Boston: George Allen and Unwin].